

О. В. МАРТИНЮК

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЖІНКИ В УКРАЇНІ (X – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Аналізуються праці вчених радянського періоду, у яких розглядалися окремі аспекти проблеми еволюції цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки в Україні у X – першій половині XVII ст. Особлива увага звертається на дослідження українських вчених-правознавців.

Ключові слова: радянська історіографія, жінка, становище жінки.

Анализируются труды ученых советского периода, в которых рассматривались некоторые аспекты проблемы эволюции гражданско-правового и уголовно-правового положения женщины в Украине (X – первая половина XVII вв.). Особенное внимание обращается на исследования украинских ученых-правоведов.

Ключевые слова: советская историография, женщина, положение женщины.

This article is dedicated to the soviet historiography analysis of evolution of civil legal women status problem in Ukraine as well as criminal one (X – early of XVII century). Special attention pays research of native scientist.

Key words: soviet historiography, woman, status of woman.

Актуальність проблем, пов'язаних із правовим становищем жінки в Україні, не викликає сумнівів, позаяк в умовах розбудови демократичної, правової, соціальної держави жінка посідає особливе місце у системі суспільних відносин. З метою втілення у життя принципу гендерної рівності Верховна Рада України схвалила Закон України від 8.09.2005 р., № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Дослідження питань, пов'язаних із проблемою еволюції правового становища жінки в Україні у X – першій половині XVII ст., продовжувалися і у пореволюційний (радянський) період. З огляду на це зауважимо, що історія українського права у зазначену добу надалі продовжувала розглядатися переважно більшістю дослідників як невід'ємна і органічна частина права російського. Насамперед, перед радянськими істориками права ставилися зовсім інші завдання, тому у вказаний період спостерігалось певне падіння інтересу до проблеми правового становища жінки в українському суспільстві. За твердженням Н. П. Старченко, у СРСР жінки належали до тієї соціальної групи, яка не підпадала під класові критерії¹. Незважаючи на це, окремі аспекти правового становища жінки в Україні досліджувалися і надалі.

У 1920 р. з'являється праця української дослідниці Н. Мірзи-Авакянц «Українська жінка в XVI–XVII ст.». На основі глибокого аналізу актових джерел вчена дослідила норми шлюбно-сімейного та спадкового права, особисті та майнові права заміжньої жінки-шляхтянки. Підтримуючи загальні висновки О. І. Левицького, дослідниця спробувала порівняти правове та соціальне становище жінки вищих суспільних станів в Україні та в Московській державі у XVI–XVII ст. Відзначивши високе правове становище жінки-шляхтянки в Україні, дослідниця зазначала, що «російська жінка була тип, а не окрема індивідуальність, бо одноманітне життя, відсутність діяльності, яка б розвинула енергію і ті особливі

риси, що були в натурі чоловіка, робили жіноцтво подібним одна до одного, позбавляли його яскравості й оригінальності»². Відзначивши досягнення дослідниці, зауважимо, що Н. Мірзою-Авакянц не було проведено аналіз кримінально-правового становища жінки у зазначену добу.

У 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. з'являється низка оригінальних наукових досліджень з історії українського права, що стали можливими після повернення у 1924 р. в Україну М. С. Грушевського. Під його керівництвом в Академії наук досліджувалася не лише історія української державності, а й історія українського права. У цей же час Академією наук була створена Комісія з вивчення західно-руського та українського права на чолі з академіком ВУАН М. П. Василенком. Досліджуючи історію українського права, провідні науковці Комісії – А. Е. Кристер («Спадкування за звичаєм у Крелевецькому повіті на Чернігівщині», 1925 р.; «Духівниці XVI–XVII вв.», 1927 р.; «До питання до вивчення народного права України», 1928 р.), І. Ю. Черкаський («Поволення над трупом забитого», 1925 р., «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII ст.», 1928 р.), О. Добров («Право необхідного спадкування за Литовським Статутом», 1925 р.), С. Борисенок («Карний зміст «потока» Руської Правди», 1925 р.; «Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст.», 1928 р.), М. О. Максимейко («Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди», 1929р.), М. М. Товстоліс («Суть застави за Литовським Статутом», 1929 р.) та інші не залишили поза увагою і вивчення окремих аспектів правового становища жінки в Україні у X – першій половині XVII ст.

Так, М. О. Максимейко звернув увагу на ступінь захисту особистих та майнових прав жінки у добу України-Русі³. Інший дослідник – С. Борисенок, досліджуючи «поток і пограбування», як один із видів покарання за «Руською Правдою», спробував визначити обсяг кримінальної відповідальності дружини за злочини свого чоловіка⁴. Відзначимо також дослідження А. Е. Кристера. Проводячи аналіз норм вітчизняного звичаєвого права, вчений визначив обсяг прав жінки при успадкуванні нею майна за звичаєм⁵. Подібне дослідження провів О. Добров, який досить ґрунтовно проаналізував спадкові права жінки згідно норм Литовського Статуту⁶. Заслуговує на увагу праця І. Ю. Черкаського з історії громадського (копного) судочинства в Україні у XVI–XVIII ст. Дослідник дав власну оцінку участі жінок у копному судочинстві та з'ясував обсяг її процесуальної дієздатності⁷. Вивчаючи заставне право XVI – першої половини XVII ст., деякі аспекти правового становища вдови розглянув і М. М. Товстоліс⁸.

Дослідження історії українського права проводилися і поза межами України. Такі вітчизняні вчені, як М. Чубатий («Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права», видання 1994 р.), Я. Падох («Ідея гуманності і демократизму в карному праві Княжої України», 1948 р.; «Нарис історії українського карного права», 1951 р.; «Охорона честі і свободи людини в карному праві княжої України», 1956 р. та ін.), Р. Лашенко («Лекції по історії українського права», видання 1998 р.), Н. Полонська-Василенко («Історія України», видання 1992 р.), А. Яковлів («Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в.», 1929 р.; «Українське право», видання 1993 р.) та інші наполягали на самостійному дослідженні історії українського права, не ототожнюючи вітчизняне право з іноземним. Так, наприклад, Я. Падох вивчав питання стосовно таких характерних рис вітчизняного кримінального права княжої доби, як відсутність фізичних покарань, ставлення суспільства до залежного населення,

жінки. Подібні дослідження проводив і Р. Лашенко, вивчаючи народні символи і ритуали вітчизняного шлюбно-сімейного права, еволюцію інститутів посагу і віна та ін.⁹ Зазначимо, що згаданими вченими досліджувалися певні аспекти цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки у контексті загального вивчення епохи України-Русі та періоду, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої.

Серед загальних досліджень з історії вітчизняного права, що проводилися у радянський період, відзначимо праці С. В. Юшкова («Очерки по истории феодализма в Киевской Руси», 1939 р.; «Общественно-политический строй и право Киевского государства», 1949 р.; «Русская Правда: происхождение, источники, ее значение», 1950 р. та ін.). Порівняно значну увагу вчений приділив вивченню соціально-правового та сімейно-правового статусу жінки доби Київської Русі. Дослідник довів взаємозв'язок між звичаєвим і шлюбно-сімейним правом та неодноразово наголошував на високому рівні розвитку вітчизняного шлюбно-сімейного права. Науковець один з перших дослідив особисті та майнові відносини подружжя із врахуванням соціального статусу чоловіка та дружини¹⁰.

Дослідженням народних обрядів у галузі шлюбно-сімейного та спадкового права, а також народного побуту давньоруського суспільства займався Б. А. Романов («Люди и нравы Древней Руси», 1947 р.). Відзначимо, що його працям був притаманний описовий характер. Типологію давньоруської родини та ступінь соціальної активності жінок у Київській Русі вивчав Б. Д. Греков («Київська Русь», 1951 р.; «Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в.», 1952 р.; «Русская Правда» и ее славянское окружение», 1952 р. та ін.). Відзначимо висновки дослідника стосовно джерел рабства та правового становища залежного населення в Україні-Русі. Тлумачити обсяг правової дієздатності жінки у Київській Русі, дослідивши ст. 88 Просторової Правди («О жене»), намагалася Є. Д. Романова («Свободный общинник в Русской Правде», 1961 р.). Досить суперечливими виглядають висновки дослідниці стосовно «пониженной дееспособности» особи-сто вільної жінки¹¹.

У 1960 р. виходить друком «Статут Великого княжества Литовского 1529 года» за ред. К. І. Яблонського. У передмові до видання заслуговує на увагу стаття В. І. Пічети «Литовский Статут 1529 г. и его источники», в якій автор досить детально аналізує історичні джерела права, що стали основою першої редакції Литовського Статуту. Значне місце у розвідці В. І. Пічети відведено Руській Правді як основному джерелу права Статуту. Відзначимо також спробу вчених-упорядників Статуту дати юридичне тлумачення термінів «віно», «посаг», «материзна» та ін.¹²

Певну вагу має невелика за обсягом праця О. В. Сурілова «Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского» (1961 р.). У ній дослідник спробував у загальних рисах охарактеризувати основні інститути цивільного та кримінального права періоду, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Певну увагу дослідник приділив майновим і спадковим правам жінки, а також окремим аспектам кримінально-правового становища жінки у зазначену добу¹³.

Заслуговує на увагу праця А. П. Ткача «Історія кодифікації дореволюційного права України» (1968 р.). Дослідник провів ґрунтовний аналіз правових джерел, основних інститутів вітчизняного цивільного та кримінального права, а також визначив коло правовідносин, які регулювалися нормами звичаєвого права в

Україні у X – першій половині XVII ст. Зазначимо, що дослідник ставив інші завдання, а тому висновки стосовно правового становища жінки у зазначену добу набували загального характеру¹⁴.

Питання, пов'язані із проблемою правового становища жінки у Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій, у радянську добу досліджувалися і литовськими вченими – І. К. Лукшайте («Об обычае двойного выкупа за женщину по Литовскому праву», 1968 р.), В. І. Андрюлісом («Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588 года», 1975 р.), І. М. Валіконіте («Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом княжестве Литовском (конец XV – первая половина XIV вв.) и его отражение в Первом Литовском Статуте», 1978р.; «Первый Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском», 1982 р.; у співавторстві з І. Яксебогайте – «Выкуп за женщину по Литовскому Статуту», 1989 р.) та ін. Так, предметом дослідження І. К. Лукшайте стали норми Литовського Статуту, у яких йшлося про сплату подвійної винагороди за вбивство або нанесення образи жінці. Дослідниця звернула увагу на походження цих норм, порівняла їх із аналогічними нормами права інших народів. Лукшайте І. К. слушно зазначала, що поява у Статуті норм про подвійну винагороду пов'язувалася, перш за все, з особливою роллю жінки у житті тогочасного суспільства¹⁵.

Досліджуючи правове регулювання сімейних відносин за Литовським Статутом 1588 р., В. І. Андрюліс не залишив поза увагою і окремі аспекти цивільно-правового становища жінки наприкінці XVI – першої половини XVII ст. Так, вчений дослідив розвиток правових інститутів шлюбно-сімейного права, дав власне тлумачення поняттям «посаг» та «віно», дослідив особисте і майнове становище заміжньої жінки та вдови. Одночасно з цим, дослідник розглядав, перш за все, цивільно-правове становище литовської жінки¹⁶. Отже, висновки, зроблені В. І. Андрюлісом, набували загального характеру. Інша дослідниця – І. М. Валіконіте, проводячи аналіз Литовського Статуту у редакції 1529 р., особливо увагу звертала на соціально-економічне становище жінки. Дослідниця небезпідставно зазначала, що становище жінки у родині регулювалося нормами звичаєвого права, Литовським Статутом, а також нормами моралі тодішнього суспільства. Поряд з цим, І. М. Валіконіте приділила недостатню увагу вивченню актових джерел, аналіз яких дозволив би повніше дослідити реальне становище жінки у зазначену добу¹⁷.

У контексті поставлених завдань вагоме наукове значення мають праці Я. М. Шапова («Брак и семья в Древней Руси», 1970 р.; «Княжеские уставы и церковь в Древней Руси», 1972 р., «Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.», 1978 р.; «Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.», 1989 р. та ін.). Так, вчений ґрунтовно дослідив питання щодо впливу візантійського права на церковне право Київської Русі у середині XI–XII ст. та довів відмінність церковного права України-Русі й Візантії. Відзначимо висновки дослідника стосовно деяких аспектів цивільно-правового (наприклад, обсяг прав жінки при взятті шлюбу, при розлученні та ін.) та кримінально-правового (наприклад, обсяг кримінальної відповідальності жінки за Церковними Статутами та ін.) становища жінки у добу Київської Русі¹⁸.

Наукове значення мають праці білоруського вченого І. О. Юхо («Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.», 1978 р.; «Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529

года», 1982 р. та ін.). Науковець проаналізував деякі аспекти цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки у XVI ст. Дослідник неодноразово звертав увагу на гуманізм норм тогочасного права, вивчив процесуальну дієздатність жінки різних суспільних станів, а також визначив загальні принципи призначення покарань для осіб, що вчинили злочини. На наш погляд, досить суперечливими виглядають висновки вченого стосовно практики застосування санкцій артикулів Литовського Статуту¹⁹.

Відзначимо праці І. П. Старостіної («Судебник Казимира 1468 г. о личной и семейной ответственности при уголовных преступлениях», 1978 р.) та М. Б. Свердлова («Семья и община в Древней Руси», 1981 р.; «От закона Русского к Русской Правде», 1988 р. та ін.). Так, І. П. Старостіна вивчала питання кримінальної відповідальності особи та сім'ї згідно норм Судебника Казимира 1468 р. та відзначила прогрес у поглядах законодавця на факт сімейної відповідальності порівняно з епохою Руської Правди. Предметом дослідження М. Б. Свердлова стали сім'я та громада епохи Київської Русі. Науковець звернув увагу на процеси генезису форм та типів давньоруської сім'ї, вивчив основні принципи успадкування майна, а також певні аспекти правового становища вдови у тогочасному суспільстві. Разом з цим, визначення форм та правового становища давньоруської родини вивчалися дослідником у контексті розвитку феодальної форми²⁰.

У 80-х рр. XX ст. з'являється багатотомне видання «Российское законодательство X-XX веков» за загальною редакцією О. І. Чистякова, перший том якої присвячено праву Київської Русі (1984 р.). У праці містяться коментарі дослідників та проводиться постійний аналіз норм Короткої та Просторової редакцій Руської Правди, Статутів князів Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого про церковні суди. Одночасно із здобутками вчених, відзначимо відсутність аналізу правових норм, що містяться у Договорах Русі з Візантією²¹.

Серед спеціальних досліджень радянської доби відзначимо праці Н. Л. Пушкарьової («Правовое положение женщины в средневековой Руси: вопросы преступления и наказания», 1985 р.; «Женщины Древней Руси», 1989 р. та ін.). Дослідниця, використовуючи комплексний та системний підхід до аналізу правових, літописних, фольклорних, церковних, археологічних та інших джерел, спробувала змалювати загальну картину «історії давньоруської жінки» X–XV ст. Поставивши перед собою завдання цілісного дослідження проблеми, Н. Л. Пушкарьова вивчила та проаналізувала особисті та майнові права давньоруської жінки, а також визначила ступінь їх захисту тогочасним законодавством. Дослідниця слушно зазначала про високе правове і соціальне становище жінки у тогочасному суспільстві та небезпідставно наголошувала на значній майновій самостійності жінок у зазначену добу. В той самий час, при дослідженні зазначених аспектів проблеми дослідниця застосовувала виключно марксистсько-ленінську методологію, державно-правові явища вивчалися на основі формаційного підходу. Зазначимо, що поза увагою вченої залишився вплив інших чинників (не тільки соціально-економічних) на еволюцію правового становища давньоруської жінки у X–XV ст., а вплив іноземного права на окремі інститути вітчизняного права дещо перебільшувався²².

Подібні методологічні помилки допустив і Р. Л. Хачатуров, який прагнув дослідити причини та основні моменти становлення давньоруського права («Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древне-

русского права», 1974 р.; «Становление права», 1988 р.). На наш погляд, вчений виклав дещо суперечливі висновки стосовно розвитку окремих інститутів цивільного (наприклад, порядок успадкування майна смерда) та кримінального (наприклад, плуначення змісту «потоків і пограбування») права доби Київської Русі²³.

На підставі проведеного аналізу радянської історіографії проблеми еволюції цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки в Україні у Х – першій половині XVII ст. можна зробити наступні висновки.

По-перше, у радянську добу історія українського права і надалі продовжувала розглядатися переважно більшістю дослідників як невід’ємна частина російського права. Передусім, перед радянськими істориками права ставилися зовсім інші завдання, тому у зазначену добу спостерігалось певне падіння інтересу до проблеми правового становища жінки в українському суспільстві.

По-друге, відзначимо загальні праці українських вчених, у яких більшою чи меншою мірою розглядалися окремі аспекти правового становища жінки в Україні у Х – першій половині XVII ст. Вітчизняні вчені досить чітко розрізняли українське право та право інших народів, і наголошували на самостійному дослідженні історії українського права, не ототожнюючи вітчизняне право з іноземним. Разом з цим, ними не було проведено дослідження, яке б охоплювало усі проблемні питання еволюції цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки в Україні у зазначену добу.

1. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Львів, 2002. – С. 5. **2. Мірза-Авакянц Н.** Українська жінка в XVI – XVII ст. – Полтава: Друкарня «Печатне діло», 1920. – С. 6. **3. Максимейко М. О.** Інтерполяції в текстові поширені Руської Правди // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – 1929. – Вип. 6. – С. 1-34. **4. Борисенко С.** Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. // Праці комісії для вивчення звичаєвого права України. – 1928. – Вип. 3. – С. 61–98. **5. Крустер А.** Спадкування за звичаєм у Крелевському повіті на Чернігівщині // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України / За ред. проф. А. Е. Кристера. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1925. – С. 13-17. **6. Добров О.** Право необхідного спадкування за Литовським Статутом // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – 1925. – Вип. 1. – С. 82-89. **7. Черкаський І.** Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 4 / За ред. акад. Н. П. Василенка. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1928. – 714 с.; **Черкаський І.** Поволення над трупом забитого // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – 1925. – Вип. 1. – С. 90-107. **8. Товстоліс М.** Спільна власність за звичаєвим правом України. – К.: Друкарня УАН, 1928. – 24 с. **9. Лащенко Р.** З історії українського права // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27-28. – С. 27-46.; **Лащенко Р. М.** Право власності в Руській Правді // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – 2002. – С. 444-448.; **Лащенко Р.** Пам’ятки звичаєвого права // Український світ. – 1996. – № 1-3. – С. 34-36. **10. Юшков С. В.** Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1949. – 543 с. **11. Романова Е. Д.** Свободный общинник в Русской Правде // История СССР. – 1961. – № 4. – С. 76-90. **12. Статут** Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. К. И. Яблонского. – Минск: Изд. АН БССР, 1960. – 264 с. **13. Сурилов А. В.** Общественно-политический строй и право Великого княжества

Литовского. Лекция для студентов юридического факультета КГУ. – Кишинев, 1961. – 22 с. **14.** *Ткач А. П.* История кодификации дореволюционного права Украины. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1968. – 166 с. **15.** *Лукишайте И. К.* Об обычае двойного выкупа за женщину по Литовскому праву // Советская этнография. – 1968. – № 2. – С. 114-120. **16.** *Андрюлис В. И.* Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588 года: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. – Вильнюс, 1975. – 34 с. **17.** *Валиконите И.* Первый Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута (Вильнюс, 27-28 ноября 1979 г.). – Вильнюс: Минвуз Литовской ССР, 1982. – С. 38-46. **18.** *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв. – М.: Наука, 1978. – 291 с.; *Щанов Я. Н.* Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – 1970. – № 10. – С. 216–220.; *Щанов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 232 с. **19.** *Юхо И. А.* Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Минск: Изд. БГУ имени В. И. Ленина, 1978. – 144 с. **20.** *Свердлов М. Б.* Семья и община в Древней Руси // История СССР. – 1981. – № 3. – С. 97-108. **21.** *Российское законодательство X – XX веков.* В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – 1984. – 432 с. **22.** *Пушкарева Н. Л.* Женщины Древней Руси. – М.: Мысль, 1989. – 286 с. **23.** *Хачатуров Р. Л.* Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. – Иркутск: Иркутский государственный университет имени А. А. Жданова, 1974. – 186 с.